

CĂRȚI ROMÂNEȘTI TRADUSE DIN LIMBA GREACĂ ÎNTRE ANII 1642-1918

Dr. Florin MARINESCU
Institutul de Cercetări Neogrecești, Atena

Trimit acest material cunoscutei reviste ieșene în calitate de fost paleograf (între 1970-1978) la Biblioteca Academiei din București. Printre alte atribuții, m-am ocupat de marele număr de cărți românești vechi existente la Cabinetul de Manuscrise, condus de reputatul intelectual, academicianul Gabriel Ștrempel. Îmi aduc și acum aminte cu emoție de încercările mele de novice de a identifica cărți fără foaie de titlu, mai totdeauna împreună cu dânsul, dar și de satisfacția de a reuși.

„Cărți românești traduse din greacă între 1642-1918”. Este titlul unui ambițios program pe care l-am conceput – împreună cu câțiva colegi – cu mulți ani în urmă, mai exact, cu foarte mulți ani în urmă, dar care din motive independente de voința mea nu a avansat prea mult¹.

Ideea a pornit de la un alt program, mai ambițios, demarat de colegii mei de la Institutul de cercetări neo-grecești, Institutul în care lucrez din 1979. El s-ar intitula „Cunoștințele de limbi străine ale grecilor”. În urma discuțiilor cu ei m-am atașat și eu, *part time*, cu un program intitulat „Cunoștințele de limbă greacă ale românilor”, oglindite în traducerile efectuate de-a lungul veacurilor, începând din prima jumătate a secolului al XVII-lea² și până în anul 1918, an limită al Bibliografiei Românești Moderne.

Punctul de plecare al cercetării mele l-a constituit depistarea în paginile monumentalei – și de aceeași mare valoare, în ciuda deceniilor

¹ O primă prezentare a acestui program și a rezultatelor lui am publicat în limba greacă în volumul 10 al revistei *Ιερίογίς*, sub titlul „Ρουμανικά βιβλία μεταφρασμένα από τα Ελληνικά μεταξύ 1642-1830” (vezi pp. 205-224). Mult mai sumar l-am prezentat la Brașov, în mai 1997, la „A doua conferință România și românii în știința contemporană”. Comunicarea însă nu a apărut niciodată.

² Prima carte în care se menționează clar că a fost tradusă din limba greacă, fie modernă, fie veche e *Învățături preste toate zilele*, apărută la Câmpulung, în 1642.

scurse de la apariția ei – *Bibliografii Românești Vecchi*, elaborate de neuitații bibliologi Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu. Într-o primă fază am identificat 100 de titluri de cărți în limba română, care au fost traduse din grecește³. Am început și inventarierea titlurilor din B.R.M., mult mai multe și necesitând mult mai mult timp de înregistrat.

În cele ce urmează, voi trata pricipalele aspecte legate de aceste traduceri. 1) numele traducătorului. 2) scopul – mărturisit – al muncii sale. 3) precizările privind modalitatea traducerii. 4) limba originalului. 5) identificarea ediției grecești a originalului.

1) Numele traducătorului

Sunt numeroși cei menționați. Am depistat în B.R.V. peste 40, singuri sau câte doi. Mulți dețin funcții importante în Divan, ca de pildă Eustatie, biv logofăt (B.R.V. nr. 50) la jumătatea secolului al XVII-lea, sau logofeții Radu și Șerban Greceanu (B.R.V. 91) sau stolnicul Constantin Cantacuzino (B.R.V. 88), sau marele paharnic Iordache Slătineanu (B.R.V. 411). Alții sunt fețe bisericești, cu rang înalt, ca Mitropolii Moldovei, Gavriil (B.R.V. 380) și Veniamin Costachi, traducător a patru cărți (B.R.V. 729, 867, 1045, 1211), sau ca Mitropolitul Țării Românești, Grigorie (B.R.V. 1312, 1380), ca episcopul Argeșului, Iosif (B.R.V. 706, 898) sau cel al Râmnicului, Filaret (B.R.V. 473, 481) sau al Hușiului, Meletie (B.R.V. 1148), arhimandriți ca Nicodim Greceanu (B.R.V. 791) sau simplii călugări (ca Rafail de la Neamț – B.R.V. 815) și preoți⁴. Amintim, desigur, și pe cărturarul Dosofoi (B.R.V. 69, 73) și pe Nicolae Milescu (printre traducătorii Bibliei lui Șerban – B.R.V. 86). Pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne, adică de sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, traducătorii se recrutează dintre cărturarii ce au trecut pe la Academiiile Domnești din București și Iași, ca elevi sau ca profesori. Ne gândim, de pildă, la Eufrosin Poteca (B.R.V. 1420), la Dinicu Golescu (B.R.V. 1274), la Iordache Slătineanu (B.R.V. 611), sau la Iancu Nicolae, protejatul Mitropolitului Veniamin (B.R.V. 1306). Un loc aparte printre traducători îl ocupă călugărul Filothei, fost la Muntele Athos, ulterior la Hurezi, unde își avea metania, care, îndemnat de paharnicul Costandin Sarachini, a

³ Vezi, în *Μνημοσύνη*, tabelul cărților la pp. 212-224. El conține următoarele rubrici. Nr. curent, cota din B.R.V., autorul, titlul, numele traducătorului, limba (greacă veche sau nouă), numărul din Bibliografia Greacă

⁴ Printre ei și un dascăl, Radu Duma (B.R.V. 529)

tradus în limba română acea cunoscută *Αυθος Χαρίτων* (*Floarea Darurilor*) (B.R.V. 119), la fel de cunoscută la acea dată ca și originalul italian, *Fiore di Virtù*⁵. De la cine au învățat ei limba greacă nu ni se spune. Singurul care mărturisește e Daniil Panonianul (B.R.V. 61), elevul lui Paisios Ligaridis și al lui Ignatios Petritsis. În sfârșit unii erau chiar greci și foarte renumiți în epocă și ulterior. E vorba de Ieremias Kakavelas (B.R.V. 104) și de Manu al lui Apostoli din Kastoria (B.R.V. 165). Precizăm, de asemenea, că, în unele cazuri traducătorii – căci sunt doi, ca cunoscuții Gherontie și Grigorie, au tradus nu mai puțin de opt cărți, iar Gherontie singur, alte două. Printre traducători se află, singuratică, și o reprezentantă a sexului feminin, Zoïța Grigoriu (B.R.V. 1156).

2) Scopul – mărturisit – al traducerii

Nu sunt mulți cei care îl menționează. Desigur că el ne este cunoscut. Când se traduc cărți bisericești se urmărește „ca tot creștinul să învețe, să înțeleagă”. Ulterior, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, e vorba de pătrunderea literaturii europene, fie beletristică, fie de cunoștințe științifice, în circuitul Țărilor Române. Dar parcă atunci când o scriu ei înșiși are mai mult farmec limba lor. Să dăm câteva exemple. Scrie Eustatie biv logofăt despre *Pravilele împărătești*. „După tocmeala și nevoița Măriei Sale am scos aceste Pravile și le-am tălmăcit den scrisoarea grecească pre limba românească, ca să poată înțelege toți”. În prefața *Penticostarului* apărut la București în 1743, editorul cărții, Mitropolitul Neofit explica de ce a simțit nevoia să se traducă respectiva carte în limba română. „Pentru că în altă limbă puținței, atâta din preoți, cât și din mireni se află înțelegându-l, iar la cialaltă obștime să vede ca o grădină închisă și ca o fântână pecetluită”. Cu 17 ani mai târziu, Theofilact biv vel clucer za arie explica motivele traducerii cărții numite *Lafsaicon*. „Pentru că mai nainte vreme era numai întru o limbă singură și încă nici la aciasta toată cunoscută”. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, lărgindu-se caracterul operelor, se schimba și scopul traducătorului. El nu mai este creștinesc, ci educativ. E cazul anonimului traducător al operei spaniolului Baltazar Gracian, *El Criticon*, apărută la Iași în 1794. Citez din prefața sa. „Aciastă dar minunată carte, giudecându-se a se da la lumină în stambă pre limba noastră moldovenească și că poate sluji la descidere iubitorilor de știință și înțelegătorilor cititori, o am giudecat de a fi de trebuință

⁵ Dar și *Învățăturile creștinești* apărută la Snagov în același an, 1700.

a să dea la lumină neamului moldovenesc”. În același spirit, dar mult mai clar, se exprima și arhimandritul Neofit Greceanu, traducătorul cărții lui Polizois Kondos, sugestiv intitulată *Învățăături de multe științe* (Sibiu 1811). Cităm din prefață. „Găsind această cârtică întocmită pre limba grecească ... spre folosul de obște, și mai ales copiilor grecilor celor ce se pun întâi la învățătura cărții, pre care și eu alegând-o a fi de folos și pentru copiii celor de neamul nostru românesc, ca de odată cu slovenire să primească și știința... pentru sine și pentru lume, care știință nu poate să o câștige uecnicul român, câtă vreme se pedepsește cu învățătura Ciaslovului și a Psaltirii ... drept aceea, ca să lipsească de acum înainte aciastă neștiință de la neamul nostru, m-am îndemnat și o am tâlmăcit pre limba patriei noastre, cu scopul ca să se dea și în lumină cu tipărire, pre care cu smerenie o aduc mai întâi de iubire de folosul obștii ce de cătră mulți”. Ultimul exemplu. În 1818 apărea în tâlmăcirea lui Eufrosin Poteca lucrarea lui Dimitrio Darvaris, intitulată în limba română *Mai nainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu, cârtică filosoficească*. Prefața, semnată de el, este un exemplu de devotament față de cei ce aveau să citească în limba română. Constatând că „a tâlmăci și cărți filosoficești, în care se află toate științele și a întemeia școale românești, unde să se parodosească... științe folositoare la viața oamenilor... nimeni nu s-a apucat” și cu ocazia înființării primei școli de matematică și filozofie în limba română, Poteca dedică lucrarea tradusă de el pruncilor, pentru întâia lor învățătură. Scrie el cu mândrie. „...Carele fiind adevărat fiu al acestei țări, mă protimisesc a-i sluji și de aici nainte în cât voi putea. Iar săvârșirile cele mai mari le voi săvârși cei mai tari și mai învățați. Ca patria noastră are și acum și hrănește pre mulți de acest feliu și încă va mai naște și de aici înainte...”.

3) Precizări privind modalitatea traducerii

Două sunt aspectele ce ne interesează. a) dacă aceasta s-a făcut numai din limba greacă sau cel ce a realizat-o a avut la dispoziție și ediții în alte limbi. b) care este raportul dintre limba originalului și limba română. a) Prima mărturie pe care vreau să o înregistrez aparține lui Simion Ștefan. El menționează folosirea pentru traducerea *Noului Testament* afară de izvoare grecești și altele slavone și latinești, însă, spune el, „de rânduiala grecească nu ne-am depărtat, știind ca... cea grecească este izvorul celorlalte”. Alți intelectuali nu au încredere în traducerea unui text grecesc de pildă prin intermediar slav. E cazul Mitropolitului Ungrovlahiei, Neofit. Înainte

de 1743 se tradusesese din slavonă un Penticostar de către episcopul Râmnicului, Damaschin. Mitropolitul însă, „socotind că din limba elinească a se tâlcui românește prin limba slavonească s-ar fi putut întâmpla greșeli, am pohtit pre ...dumnealui Ianache vtori postelnic ca să-l îndrepteze mai cu dedinsul de pre limba cea elinească”. Și exemplele de acest gen pot continua. b) În unele cazuri, traducerea se efecuează mot-a-mot. Din două motive. Fie pentru că nu existau echivalente românești pentru cuvinte grecești, ca în secolul al XVI-lea, când Simion Ștefan a tradus *Noul Testament*, fie pentru că traducătorii socot de datoria lor să nu se îndepărteze de originalul grecesc. Scrie Simion Ștefan în cunoscuta lui prefață. „Aceasta încă să știți, că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alții în alt. Iară cum au fost în izvodul grecesc, văzând că în alte limbi le țin așa...nume de oameni și de leamne și de veșmente și alte multe, carele nu să știu rumânește ce sînt, noi le-am lăsat greceaște, pentru că alte limbi încă le-au lăsat așa”. Alții încearcă să traducă cât mai fidel. Scrie Neofit, în prefața Penticostarului, de la București din 1743, referindu-se la munca lui Ianache vtori logofăt. „Plecându-se pohtirii noastre, au luat osteneala de le-au îndreptat, urmând limbii elinești pre cât s-a putut a se apropia și a să atinge limba cea românească de cea elinească...”. Iosif, monahul de la Neamț, își înștiințează, la rândul lui, cititorii cărții lui Efrem Syrul că, după porunca Mitropolitului, unde am aflat vreo deosebire, precum m-am priceput, o am îndreptat, ca să fie tălmăcirea întocma după această tipărire în trei tomuri”. Uneori traducerea suferă modificări față de textul original. Autorii sunt buni cunoscători ai limbii române și intervin în text „pentru mai buna înțelegere”. Așa procedează Filaret, episcopul Râmnicului, traducând în 1784 *Cuvintele* lui Efrem Syrul și precizează: „...însă nu din cuvânt în cuvânt... căci firește ce limbă are harul său». Arhimandritul Nicodim Greceanu nu e sigur dacă traducerea făcută de el din cartea lui Polizois Kondos e izbutită și i-o dă mai întîi lui Iosif, episcopului de Argeș, cu rugămintea de a o cerceta și „unde se vor afla greșale, ori la tălmăcire, ori la așezarea cuvintelor a limbii românești, să se îndrepteze”. În sfârșit, Eufrosin Poteca, traducând cartea lui Dimitrios Darvaris, mai sus menționată, se adresează cititorului cu o speranță. „Nădăjduiesc a plăcea (traducerea). Și aducerea vorbei, și ortografia se va vedea la mine întocmai după cum obișnuim aicea în patria noastră, pentru care m-am și ostenit. Iar dacă cineva nu se va mulțami, ostenească-se și tălmăcească mai bine...”.

4) Limba originalului

Din foaia de titlu, din prefețe, din dedicațiile traducătorului, reiese clar că cei ce au efectuat munca de traducere au avut la dispoziție fie ediții în limba „elinească”, fie în limba „proastă” grecească. Deosebiriile dintre cele două limbi, după unii mai mari, după alții mai mici, sunt semnalate în prefețe. Filaret, episcopul Râmnicului de pildă, explicând cititorului modalitatea de traducere a *Cuvintelor* lui Efrem Syrul, la care ne-am referit mai sus, scria cu regret. „Nu am găsit cartea Sfântului cea elinească”. Și mai departe: „a tălmăci cineva și după limba cea proastă grecească pre limba iar proastă rumânească nu iaste lucru de a se lăuda cinevași”. În schimb, pentru Iordache Slătineanu care traduce de pe grecește lucrarea lui Piero Metastasio, *Abilefs la Schiro*, „limba cea obicinuită grecească n-are mai puține daruri decât muma sa elinida”.

5) Ediția originalului grecesc de pe care s-a făcut traducerea

E, fără îndoială, o problemă spinoasă. Nu totdeauna, bineînțeles. Uneori se traduc în limba română cărți grecești apărute chiar în Principate. E cazul *Pildelor filosofești*, publicate la Târgoviște în 1713, concomitent cu ediția greacă. Alteori, ca în cazul *Molitvenicului* de la București, din 1729, se menționează în prefață ediția greacă folosită. Mult mai dificil este de identificat originalul cărților de cult, întrucât traducătorii e posibil să fi folosit un manuscris sau o carte greacă tipărită în afara spațiului elen, care nu intra în atenția bibliografiilor grecești sau ediții în mai multe limbi. E, de pildă, cazul traducătorului Noului Testament de la Bălgrad din 1648, Selivestru, ce a folosit „izvoade grecești, sârbești, latinești, slavonești”. În ce privește categoriile de cărți, din punct de vedere tematic, amintim desigur cărți de cult, cărți populare, de literatură, cărți cu caracter moral sau filozofic, manuale, cum și o categorie aparte, cărțile bilingve. O ultimă chestiune pe care vreau să o dezvolt în încheiere este cea a folosirii limbii grecești ca intermediar între limba originalului și limba română sau cu alte cuvinte, folosirea limbii grecești ca limbă de cultură. Dau două exemple foarte caracteristice. 1) Opera lui Tomaso Gozzadini, *Fiore di Virtu*, a fost tradusă în greacă la Veneția, în 1529, sub titlul *Ἀνθωσ των Χαρίτων*, cunoscând numeroase reeditări – 13 până în 1700, anul traducerii în românește, sub titlul *Floarea Darurilor*; așa cum am pomenit mai sus, apărute la Snagov, tipograf fiind eruditul Antim Ivireanul. 2) Lucrarea lui Antoine Galland, cu titlul *Les bons mots et les Maximes des Orientaux...*, Paris 1694 a fost tradusă mai întâi în italiană de Anton Maria del Chiaro

sub titlul *Le Massime degli Orientali* și apoi în grecește de către Manus Apostoli sub titlul *Γνωμικά Παλαιών Τινών Φιλοσόφων*. Ultima a apărut la Târgoviște în 1713. În același an, dat fiind marea răspândire a lucrării, a apărut și în românește, tot la Târgoviște, în tipografia lui Gheorghe Radovici și în traducerea lui Antim Ivireanul, sub titlul *Pilde filosofesci*. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, apar lucrări ale unor autori francezi, ca Voltaire, italieni, ca Pietro Metastasio, germani ca Gessner, care toate apar spre folosul publicului românesc prin intermediul limbii grecești.

Perspective. (Oarecum) imediate – continuarea muncii mele în vederea realizării unui catalog al traducerilor, sub formă electronică, din care am definitivat până acum 79 de titluri, cuprinse în B.R.V. și în B.R.M. Dau aici rubricile cuprinse în el. Așa cum se poate constata e vorba de o fișă foarte completă, cuprinzând – cred eu (și colegii cu care am colaborat) – toate datele ce pot interesa pe specialiștii în istoria cărții. Concret e vorba de: 1) *Autor*. 2) *Limba originalului*. 3) *Limba intermediarului*. 4) *Titlul*. 5) *Titlul intermediarului*. 6) *Numele traducătorului*. 7) *Titlul traducerii*. 8) *Locul traducerii*. 9) *Anul traducerii*. 10) *Tipografia*. 11) *Editorul*. 12) *Finanțatorul*. 13) *Dimensiuni (și pagini)*. 14) *Prețul cărții*. 15) *Existența prenumeranților*. 16) *Locul acestora*. 17) *Dedicație*. 18) *Ediții anterioare sau posterioare*. 19) *Categoria (tematică) a cărții*. 20) *Prolog*. 21) *Epilog*. 22) *Observații (folosirea de pildă și a altor izvoare, în alte limbi)*. 23) *Locul traducătorului (domiciliul)*. 24) *Calitatea acestuia*. 25) *Bibliografia*. 26) *Biblioteci*. 27) *Referințe (B.R.V. etc.)* 28) *Studii despre lucrare*.

Perspective mai îndelungate – realizarea unei lucrări de sinteză care să dezvolte toate aspectele descrise mai sus⁶.

⁶ Dată fiind necesitatea unui colaborator la București, cu acces mai ales cărțile de la Biblioteca Academiei, semnatul acestor rânduri s-a adresat tânărului istoric Mihai Țipău, cu ajutorul căruia speră să-și continue lucrarea.

Romanian Books translated in Greek between 1642 and 1918

Dr. Florin MARINESCU

The historical research „Romanian Books translated in Greek between 1642 and 1918”, written by Dr. Florin Marinescu from the Neo-Greek Research Institute of Athens analyses the Romanian books found in the Romanian or Greek Libraries that had a great importance for the dialogue between these two cultures. The author presents a set of principles of research and the perspective: a catalogue with Greek translation of Romanian books.